№ 4 дәріс. Отандық және Орталық Азиядағы түркітану мектептері

Негізгі идея: Қазақстандағы және көршілес Орталық Азиядағы түркітанудың академиялық дәстүрлері, ұлттық ғылыми мектептердің қалыптасуы, даму бағыттары және аймақтық интеграциялық үдерістер.

1. Қазақстандағы түркітану мектебі: қалыптасуы мен негізгі бағыттары

Қазақстандық түркітану мектебі XX ғасырдың басынан бастап ұлттық лингвистика, әдебиеттану және тарих ғылымдарымен тығыз байланыста дамыды.

- **Алғашқы негіз салушылар (XX ғ. басы):**
  - **Ахмет Байтұрсынұлы:** Қазақ тіл білімі мен түркілік фонетика, грамматиканың негізін қалап, араб графикасына негізделген «Төте жазу» реформасын жасады.
  - **Құдайберген Жұбанов:** Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы, грамматикалық құрылысы мен фонетикалық заңдылықтарын (сингармонизм) ғылыми сипаттаған алғашқы академик-лингвист.
- **Академиялық кезең (XX ғ. ортасы мен екінші жартысы):**
  - **Тіл білімі мен мәтінтану:** С. Аманжолов (диалектология мен руника), І. Кеңесбаев (лексикография мен фразеология), Н. Сауранбаев, Ғ. Мусабаев, Ә. Құрышжанов (ортағасырлық қыпшақ тілі ескерткіштері).
  - **Тарихи-этнологиялық бағыт:** Әлкей Марғұланның археологиялық және фольклорлық зерттеулері, Олжас Сүлейменовтің «Аз и Я» (1975) еңбегіндегі славян-түркі тілдік және мәдени байланыстарына жасаған жаңашыл талдаулары.
- **Тәуелсіздік дәуіріндегі академиялық мектеп:**
  - А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты жанындағы жүйелі зерттеулер.
  - Қазіргі қазақстандық түркологтардың (А. Сейдімбек, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, А. Ғаркавец, Т. Қоңыров және т.б.) тарихи лексикология, көне сөздіктер, руникалық жазбалар және Орхон-Енисей жәдігерлерін қайта сараптауы.

2. Орталық Азия мемлекеттеріндегі түркітану мектептері

Орталық Азиядағы көршілес елдерде де ортақ тарихи-мәдени тамырға негізделген өзіндік академизм орнықты:

- **Өзбекстан түркітану мектебі:**
  - **Фокус:** Шағатай (көне өзбек) жазба мұралары, суфизм әдебиеті, лексикография және салыстырмалы-тарихи фонетика.
  - **Ғалымдар мен орталықтар:** Алишер Навои атындағы Тіл және әдебиет институты. А. Боровков, Э. Фазылов, С. Муталлибов (Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегін аудару және зерттеу).
- **Қырғызстан түркітану мектебі:**
  - **Фокус:** «Манас» эпосы мен фольклортану, енисей-орхон руникалық ескерткіштерін зерттеу, қырғыз тілінің еттимологиясы.
  - **Ғалымдар мен орталықтар:** Қырғыз Ұлттық Ғылым академиясы. И. Арабаев, К. Тыныстанов, Б. Юнусалиев, Қ. Карасаев, Ч. Джумагулов (Талас руникалық жазбаларын зерттеу).
- **Түркіменстан түркітану мектебі:**
  - **Фокус:** Оғыз тобындағы тілдердің тарихы, Махтұмқұлы Фраги мұрасы мен ортағасырлық оғыз жазба ескерткіштері.
  - **Ғалымдар мен орталықтар:** М. Язлыев, Б. Каррыев, С. Атаниязов.
- **Әзербайжан түркітану мектебі (Кавказ аймағындағы ірі орталық):**
  - **Фокус:** Оғыз-қыпшақ тілдік байланыстары, «Деде Коркут» эпосы, түркілік диалектология мен салыстырмалы грамматика.

- **Ғалымдар мен орталықтар:** Баку дешифровка мен түркологиялық съездердің (1926 жылғы I Бүкілодақтық Түркологиялық съезд) тарихи орталығы болды. Б. Чобан-заде, М. Гусейнзаде, А. Ахундов.

3. Аймақтық интеграция және заманауи даму тенденциялары

1. **Ортақ ғылыми орталықтардың рөлі:**
   - **Халықаралық Түркі Академиясы (Turkic Academy, Астана):** Орталық Азия мен барлық түркі елдерінің ғалымдарын біріктіріп, ортақ «Түркі тарихы», «Түркі әдебиеті» және «Ортақ география» оқулықтарын, біріккен археологиялық экспедицияларды (мысалы, Номгон алқабындағы Құтлық қаған кешені) ұйымдастырушы негізгі халықаралық институция.
   - **ТҮРКСОЙ және Түркі Мемлекеттері Ұйымы (ТМҰ):** Рухани, тілдік және мәдени мұраны цифрландыру, ортақ алфавит пен терминологиялық стандарттарды талқылау алаңы.
2. **Заманауи академизмнің бағыттары:**
   - **Корпустық лингвистика:** Орталық Азия тілдерінің ұлттық электронды корпустарын жасау.
   - **Цифрлық түркология (Digital Humanities):** Көне жазбаларды 3D модельдеу, цифрлық базаларға енгізу және Юникод стандарттауы.
   - **Палеогенетика мен археология:** Аймақтағы көшпелі ДНҚ деректері мен тарихи мәтіндерді тоғыстыра отырып, этногенезді пәнаралық деңгейде қайта қарау.